

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 81.367.7 (575.2) (043.3)

ДОЛУЕВА ЗАРИГУЛ ДАВЛЕТАЛЫЕВНА

**ЧАКЧЫЛ КОНСТРУКЦИЯЛАРДЫН КЕҢЕЙИШИ ЖАНА
СТРУКТУРАЛЫК КӨЛӨМҮ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2015

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Лингвистика институтунун кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Мусаев Сыртбай Жолдошевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Токтоналиев Курманбек Токтогулович

филология илимдеринин кандидаты
Чолпонбаев Азисбек Карыбекович

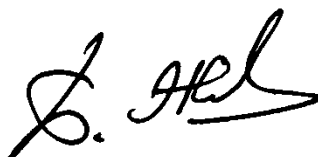
Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы,
дареги: Каракол ш., Ж.Абдырахманов көчөсү, 103.

Диссертациялык иш 2015-жылдын 24-мартында саат 14:00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д. 10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканаларынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Автореферат 2015-жылдын «___» _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Жайлообаев Б.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Азыркы жалпы тил илимине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бири катары тилдик структураларды (конструкцияларды) изилдөөнүн көп аспектилүүлүгүн, көп жактуулугун жана аларга карата система-структуралык мамиле кылуунун атайын концепция катары белгиленишин көрсөтүүгө болот. «Вряд ли можно назвать в настоящее время такую отрасль знания, прогрессивные развитие которой не было бы так или иначе связано с внедрением в неё понятий системы и структуры. Изучение системных и структурных свойств объекта стало одной из центральных задач большинство теоритических дисциплин [Общее языкознание, 1972, 8]. Теориялык тил илими акыркы учурларда ушул өңүттө жигердүү өнүгө баштагандыгын көптөгөн изилдөөчүлөр атайын баса белгилөө менен, тилдин система-структуралык түзүлүш экендигине өзгөчө маани беришүүдө [Солнцев, 1977; Серебренников, 1983; Сидоров, 1987] жана ошол эле учурда тилди система-структуралык түзүлүш катары аныктоодо көптөгөн маселелер дагы да болсо өз деңгээлинде толук жана терең изилденбей жаткандыгын, өзгөчө синтаксистик конструкцияларды, текстти ушул өңүттө изилдөө дурус натыйжаларды берээрин баса көрсөтүшүүдө. Этиштин чакчыл формасынын формалдык-грамматикалык өзгөчөлүктөрү, анын ичинен морфологиялык табияты дээрлик бардык түрк тилдеринде грамматикалык материал иретинде кыскача чагылдырылса, өткөн кылымдын 40-жылдарынан баштап атайын изилдөөгө алынып, И.А.Батманов, К.З.Ахмеров, А.Т.Турсунов, Г.А.Абдурахманов, Х.М.Есенов, Л.М.Коць, Л.К.Дмитриева, А.С.Сафаев, А.А.Юлдашев, С.Я.Кечик, А.А.Припадчев, Е.И.Коркина, Н.Н. Телицин, И.А.Ахмеров, А.Аннануров, М.Давлетов ж.б. окумуштуулар тарабынан атайын изилдөөгө алынган. Салттуу тил илиминин аспектисиндеги жогорку эмгектерде негизги көңүл чакчылдардын морфологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоого бурулуп, анын синтаксистик өзгөчөлүктөрү, сөз айкашын түзүү, сүйлөмдөгү орду, синтаксистик катыш маселелелери боюнча учкай гана сөз болот.

Тил илиминдеги айрым теориялык мүнөздөгү синтаксистик маселелердин алкагында акыркы учурларда кыргыз тилинин факт-материалдары да деривациялык синтаксистин аспектисинен талдоого алынып, алгачкы аракеттер көрүлө баштады. Бул багытта С.Ж.Мусаевдин деривациялык синтаксистин алкагында атоочтук конструкциялардын парадигматикалык (ички моделдик жана моделдер аралык парадигма) моделдери, Т.Токоевдин парцелляция жана андагы экспрессивдүүлүк, А.Ийсаеванын жөнөкөй сүйлөмдөгү синтаксистик процесстер жөнүндөгү ж.б. изилдөөлөрдү белгилөөгө болот.

Теманын актуалдуулугу. Чакчылдардын сүйлөм структурасына тиешелүүлүгү, анын өзгөчө конструкцияларды түзүү жөндөмдүүлүгү, чакчыл конструкциялардын семантика-грамматикалык маселелеринин структуралык системалык табияты (парадигматикалык жана деривациялык), алардын сүй-

лөмдүн ички структурасын кеңейтүүдөгү ролу, өзүнүн ички структурасынын кеңейиши боюнча маселелер түркологияда ушул күнгө дейре каралбай келүүдө. Биздин диссертациялык ишибиздин актуалдуулугу дал ушул маселелерге түздөн-түз байланышып, аны жүзөгө ашырууда турат.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институтунун Кыргыз тил илими кафедрасынын илим-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен тыгыз байланышкан.

Иштин максаты жана милдеттери. Кыргыз тилиндеги чакчылдардын конструкция түзүү өзгөчөлүктөрүн, жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүштөрүндө колдонулуш чөйрөсүн, чакчыл конструкциялардын түрмөк катары структура-семантикалык жактан парадигматикалык өзгөчөлүктөрүн жана деривациялык жолдорун, жайылма мүчө катары табиятын аныктоо максаты коюлуп, аны жүзөгө ашыруу төмөнкү милдеттерди аткаруу менен түздөн-түз байланышкан:

- чакчыл конструкциялардын пайда болуу жолдорун аныктоо;
- чакчыл конструкциялардын жалпы грамматикалык статусун (маңыз-критерийлерин) аныктоо;
- чакчыл конструкциялардын башка синтаксистик конструкциялар менен болгон касиет-белгилерин чектөө, окшоштук-айырмачылыктарын белгилөө;
- чакчыл конструкциялардын сүйлөмгө карата карым-катышы аркылуу анын функционалдык статусун аныктоо;
- чакчыл конструкциялардын сүйлөмдүн жайылма мүчөсү катары табиятын аныктоо;
- чакчыл конструкциялардын парадигматикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү менен, анын структура-семантикалык моделдерин түзүү;
- чакчыл конструкциялардын жалпы сүйлөм структурасынын кеңейишине карата деривациялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Чакчыл конструкциялардын деривациялык маңыз-табияты кыргыз тилинде алгачкы жолу изилдөөгө алынышы изилдөөнүн илимий жаңылыгын түзөт.

Диссертациянын теориялык жана практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы менен түрк тилдеринде чакчыл конструкциялардын жалпы грамматикалык табиятын, өзгөчө, синтаксистик статусун аныктоодо айрым теориялык жоболор такталып, анын система-структуралык, семантика-синтаксистик проблемалары боюнча изилдөө иштери жанданууга шарт түзүлөт. Диссертацияда берилген ар бир талдоо жана анализдөө чакчылдардын синтаксистик табиятын андан ары так жана кеңи-

ри аныктоого өбөлгө түзүп, иштен чыгарылган корутунду-жыйынтыктар, теориялык жоболор кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүн окуп-үйрөнүүдө кеңири колдонулушу толук мүмкүн. Эмгек, жалпысынан, кыргыз тил илиминин айрым бир теориялык негиздерин иштеп чыгууда аз да болсо, салым кошот деген ойдобуз. Практикалык жагынан кыргыз тилинин синтаксис тармагын чагылдырган окуу китептерин, окуу-методикалык көрсөтмөлөрдү, окуу куралдарын жазууда пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- чакчыл конструкциялар – грамматикалык жактан предикативдүүлүктүн алкагына сыя бербеген функциядагы өзгөчөлөнгөн конструкция тиби;
- чакчылдардын конструкция уюштуруу мүмкүнчүлүгүнүн жалпы синтаксистик мыйзамченемдүүлүгү бар жана анын структура-семантикалык ар түрдүү моделдери өнүккөн;
- чакчыл конструкциялардын сүйлөмдөгү негизги статусу – татаалдашкан сүйлөмдөрдүн жайылма мүчөсү катары келиши менен мүнөздөлөт жана ошол эле учурда алар белгилүү контекстте татаал сүйлөмдүн бир компоненти катары да каралышы толук ыктымал (биз бул маселеге токтолбойбуз);
- чакчыл конструкциялардын структурасынын жайылыш же жыйрылыш касиеттери анын деривациялык мүмкүнчүлүгү аркылуу аныкталат жана сүйлөмдүн ички семантика-структуралык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн көрсөтөт;
- чакчыл конструкциялар жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасын жана анын семантикалык, маалыматтык көлөмүн кеңейтүүчү структура катары кепте өзгөчө роль ойнойт;
- чакчыл конструкциялар ички структуралык түзүлүшү боюнча ачык структура катары деривациялык чоң мүмкүнчүлүккө ээ.
- чакчыл конструкциялардын деривациялык моделдери белгилүү санда чектелгендикке ээ.

Издөнүүчүнүн жеке салымы катары диссертациялык иште чагылдырылган негизги жоболор, бөлүштүрүүлөр жана анализге алынган материалдардан чыгарылган жыйынтыктар, корутундулар эсептелет.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациялык иш ОшМУда, К.К.Карасаев атындагы БГУда, И.Арабаев атындагы КМУда жана Алматы шаарында болуп өткөн республикалык, эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө уктурулган. Изилдөөнүн материалдары К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз филологиясы факультетинин азыркы кыргыз тили (синтаксис), тандоо боюнча курс предметтери боюнча 3-4-курстун студенттери үчүн лекциялык жана практи-

калык сабактарда кеңири пайдаланылууда.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Иштин жалпы мазмунун чагылдырган 12 макала жарыяланды.

Иштин структурасы: Диссертациялык иш киришүү менен үч баптан, корутунду бөлүмдөн, пайдаланылган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен жана шарттуу кыскартуулардан турат. Иштин жалпы көлөмү – 185 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө ишке жалпы мүнөздөмө берилип, изилдөөгө алынган маселенин актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, изилдөө ык-амалдары, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы, структурасы жана көлөмү белгиленди.

«Чакчыл конструкциялардын изилдениш ал-абалы» деп аталган **биринчи бапта** жалпы эле түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде этиштин функционалдык өзгөчө формалары аркылуу уюшулган синтаксистик конструкцияларды өз алдынча иликтөө зарылчылыгы жана анын багыныңкы сүйлөм менен болгон окшоштук-айырмачылык жактары боюнча тилчи-окумуштуулардын ортосунда кайчы пикирлердин орун алышы анализге алынды. Этиштин жаксыз формаларынан уюшулган конструкциялар тил илиминде **жайылма мүчө, тутумдуу сөз айкаштары, татаал мүчө, оборот, түрмөк** сыяктуу аталыштарда аталып келген болсо да, алардын ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарга чек коюуга аракет жасалды. К.К.Сартбаев, М.Мураталиев, А.Турсунов, С.Ж.Мусаев сыяктуу илимпоздор өз эмгектеринде этиштин функционалдык өзгөчө формалары аркылуу уюшулган тизмектерди жөнөкөй сүйлөмдүн гана жайылма мүчөсү катары милдет аткарышын жайылма мүчө деп карашат. Ал эми А.Жапаров, А.Иманов, А.Сапарбаевдер мындай тизмектерди сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсү, сүйлөмдүн татаал мүчөсү катары белгилешет.

Сүйлөмдүн жайылма мүчөсү, тутумдаш мүчөсү, татаал мүчөсү деген аталыштар этиштин функционалдык өзгөчө формалары аркылуу уюшулган конструкциялардын жөнөкөй сүйлөм ичиндеги функционалдык статусун, синтаксистик милдетин көрсөткөн терминдик атоолор болсо, алардын жөнөкөй сүйлөм ичиндеги структуралык статусун аныктаган терминдик атоо катары «тутумдуу сөз айкаштары» [Турсунов, 2009, 620], «оборот», «түрмөк» [Мураталиев, Сартбаев, Турсунов, Мусаев ж.б.] деген терминдер колдонулат.

Албетте, этиштин функционалдык өзгөчө формаларынын жардамы аркылуу уюшулган сөз тизмектерин алардын грамматикалык түзүлүшүнө, функционалдык өзгөчөлүгүнө карап, жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөсү катары жана татаал сүйлөмдүн багыныңкы компоненти катары эки өңүттө талдоого алууга болору айкындалды. Ошону менен катар жайылма мүчөлүк милдеттеги чакчыл конструкциялардын ички структуралык көлөмүн өзгөр-

түүчү синтаксистик процесстерге талдоо жүргүзүүгө, алардын структуралык моделин аныктоого аракеттер жасалды жана чакчыл конструкцияларды жөнөкөй чакчыл этиштер да, татаал чакчыл этиштер да жана аналитикалык формалар да уюштуруулары белгиленди.

Синтаксистик конструкциялар маселеси боюнча алгачкы маалыматтар жалпы тил илиминде орус тилинин грамматикаларында, Н.И.Греч, А.Х.Востоков, И.Ф.Буслаевдердин эмгектеринде кездешип, атоочтук жана чакчылдар аркылуу жасалган сүйлөмдөрдү багыныңкы сүйлөмдүн алкагында кароо басымдуулук кылган.

Түркология илиминде синтаксистик конструкциялар боюнча бирдиктүү пикирдин жок экендигин айтууга болот.

Багыныңкы сүйлөм өзүнүн спецификалык бөтөнчөлүктөрүнө ээ. Ал баш сүйлөмдөн да, түрдүү жөнөкөй сүйлөмдөрдөн да айырмаланат. «Багыныңкы сүйлөм» жана «татаал багыныңкы сүйлөм» деген аталыштын өзү багыныңкы сүйлөм – өзгөчө, өз алдынчалуулукка ээ эмес, сүйлөмдүн башка түрлөрүнөн айырмаланган, көз каранды синтаксистик бирдик экендигин билдирет. Ошондуктан багыныңкы сүйлөм менен сүйлөмдүн башка түрлөрүн жөнөкөй жана баш сүйлөмдөргө мүнөздүү жагдайлар менен тең укукта кароого мүмкүн эмес. Сүйлөмдүн бардык түрлөрүнө бирдей талап коюу пикирине кошулууга мүмкүн эмес.

Синтаксистик конструкцияларда айтылган мазмунга байланыштуу айтуучунун түрдүү көз караштары берилет. Кээде сүйлөмдүн негизги мазмуну ар тараптан аныкталып, кошумча маанилер менен толукталат. Бардык учурда тең сүйлөм структуралык маани-мазмуну жагынан татаалданууга дуушар болот. Булар бири-биринен синтаксистик байланыштары жана сүйлөм тутумундагы грамматикалык кызматы боюнча айырмаланат. Мисалы: **Перзентин аман болуп эр жетсе, ааламда мындай жок болот, айланайын, кыргыздын башын бириктирип, муң-зарыбыздан багыбызды ача турган эр болот** (А.Ж.). **Аккаңкыны жазданып, Кыбыланы баштанып, Эр Манастын кошууну, Чыканактап калды эле, Куш уйкуну салды эле** (А.Ж.). Мисал катары келтирилген конструкцияларда атоочтук, чакчыл конструкциялар катышып, сүйлөмдү структуралык жактан татаалдаштырып турат. Конструкциянын курамындагы сөздөрдө синтаксистик байланыш сакталып турса да, ар бири өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Ошону менен бирге интонациясы боюнча да адаттагыдай сүйлөм мүчөсүнөн кескин айырмаланып турат. Кыргыз тил илиминде синтаксистик конструкциялар маселесине А.Турсунов, А.Жапаров, С.Ж.Мусаев, А.Иманов, Б.Өмүралиев, А.Сапарбаев сыяктуу тилчи-окумуштуулар кайрылып, өз пикирлерин билдиришкен.

Чакчылдардын жалпы грамматикалык табияты, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү жана чакчылдар аркылуу уюшулган маанилик-грамматикалык жактан ажырагыс сөз тизмектерин – чакчыл обороттор,

алардын сүйлөмдөгү синтаксистик кызматы А.Турсунов тарабынан изилденген [Турсунов, 1960]. Изилдөөчү А.Сапарбаев атоочтуктардын бир гана синтаксистик милдеттерин өз алдынча изилдөөгө алуу менен, эмгектин экинчи бөлүмүн жайылма мүчөлөрдүн синтаксистик табиятына арнап, алардын синтаксистик мүнөзү боюнча багыныңкы сүйлөмдөрдөн айырмаланган белгилерин анализге алат. Автор анда «атоочтук конструкция» терминин колдонгондо анын ички гана түзүлүшүн түшүнсөк, «жайылма мүчө» деп атаганда анын синтаксистик функциясын эске алабыз. «Конструкция» деген түшүнүктү сүйлөмдүн өзгөчө түшүнүктөгү жайылма мүчөсү менен параллель коюуга болбойт. Ал өз ичине бири-биринен кескин айырмаланган сүйлөм мүчөлөрүнүн жайылма жана тутумдаш мүчөлөрүн камтып турат [Сапарбаев, 2012, 89-102] деп эсептесе, ал эми А.Жапаров жайылма мүчөлөр сүйлөм тутумунда мүчөлөнбөйт, анын тутумундагы сөздөр бир бүтүндүккө биригип, бир суроого жооп болуп түшөт да, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаарарын жана жайылма мүчөлөр тутумдаш мүчөлөрдүн өзгөчө түрү, аларды өз ара түрлөргө бөлүштүрүүнүн эч кандай зарылчылыгы жок экенин айтат [Жапаров, 1966, 116]. Атоочтуктар аркылуу уюшулган ажырагыс тизмектерди системалык, деривациялык, структура-семантикалык анализге алган профессор С.Ж.Мусаев да «түрмөк» термининин ордуна конструкция терминин колдонгондугу кокусунан эмес экенин жогорудагы фактылар далилдеп турат. Автор конструкциялардын синтаксистик милдетин сүйлөмдүн жайылма мүчөсү катары карайт [Мусаев, 1987; 2010]. Профессор А.Иманов атоочтук конструкцияларды сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү катары карап, атоочтук конструкцияларды тутумдаш аныктоочтук, чакчыл конструкцияларды тутумдаш бышыктоочтук милдет аткарат деп алардын синтаксистик кызматына токтолгон [Иманов, 1990, 157-192]. Б.Өмүралиев атоочтук, чакчыл конструкциялар жана фразеологизмдердин чегин ажыратып, аны окутуу жолдорун белгилейт [Өмүралиев, 1991, 76-103]. Изилдөөчүлөр тарабынан кандай аныкталбасын, синтаксистик конструкциялар тилде объективдүү колдонулат, сүйлөм тутумунда кеңири кездешет, структура-семантикалык жактан сүйлөмдүн түзүлүшүн кеңейтет, маалыматтын көлөмдүү, кеңири болушун камсыз кылат, функционалдык табияты да ар түрдүү.

Чакчыл конструкцияларды система-структуралык анализдөө маселелери 2-бапта изилдөөгө алынат. Аталган конструкциялар иштин биринчи бөлүгүндө салттуу синтаксис аспектисинде талдоого алынгандыгына карабастан, чакчыл конструкцияларды система-структуралык бирдик катары караганда гана аны толук жана адекваттуу талдоого жетишилет. Бул жагдайда профессор С.Ж.Мусаевдин атоочтук конструкцияларды талдаган ыкмалары бул жумушта да колдонулду.

Система-структуралык анализдин негизги милдеттери катары төмөнкү өзгөчөлүктөрдү жетекчиликке алмакпыз:

1. Атоочтук конструкциялар сыяктуу эле чакчыл конструкциялардын да синтаксистик маңызын туура жана так түшүнүүдө аларды статикалык структура катары аныктоо менен, динамикалык структурага да потенциалдык жактан толук ийкемдүү экендигин далилдөөгө аракет жасоо;

2. Чакчыл конструкцияларды алардын парадигмалары аркылуу аныктоого умтулуу;

3. Чакчыл конструкциялардын структура-грамматикалык типтерин, ядролук структуралык схемаларын аныктоо менен, алардын конкреттүү моделдерде жүзөгө ашырылышын анализдөө;

4. Чакчыл конструкциялардын функционалдык жана семантикалык типтерин териштирүүдө алардын компоненттеринин адвербиалдык жана предикативдик катыштарынын ыкмаларын жана каражаттарын аныктоо;

5. Чакчыл конструкциялардын деривациялык моделдерин аныктоо жана алардын парадигматикалык типтерин иерархия боюнча, комбинацияларынын рангдары боюнча бөлүштүрүп, кыргыз тилинин синтаксистик системасындагы аталган конструкциялардын ролун жана алган ордун аныктоо.

Жогорудагы коюлган маселелерди теориялык жактан туура жана так чечмелөө тилди изилдөөнүн синхрондук аспектисинде статика жана динамика, синтаксистик парадигма жана чакчыл конструкциялардын ядролук жана деривациялык моделдери, милдеттүү жана факультативдик компоненттери, структуралык схемалардын жана конкреттүү моделдердин, трансформациялардын жана перифразалашуунун, ички моделдердин жана моделдер аралык парадигмалардын аныкталышына өбөлгө түзөөрү шексиз. Бул маселелердин бардыгы жалпы теориялык планда түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде толук изилденбеген жана талаш туудурган проблема экендигин да баса белгилемекчибиз. Ошондуктан бул проблеманы чечүүдө биз синхрондук генетизм принцибинен келип чыгып, синтаксистик конструкциялардын иерархиялык ырааттуулугун сактоо менен, чакчыл конструкцияларды система-структуралык объект катары кеңири талдоого алууну көздөйбүз. Анализдөөнү сыпаттоо методунун негизинде жүргүзүүнү ылайык таап, конкреттүү материалдарга карата структура-компоненттик, конструкциялык, семантикалык, трансформациялык жана деривациялык анализ жүргүзүүгө аракеттенебиз. Анализдин негизин форма жана мазмундун биримдиги принциби түзөрүн белгилей кетмекчибиз.

Жалпы тил илиминде система-структуралык анализ калыптанган өзгөчө тенденция катары азыркы илимий таанып-билүүнүн мүнөздүү белгилеринин бири болуп эсептелет. Методологиялык көз караштан алып караганда система-структуралык анализ илимий-изилдөө методикасын ар тараптан байытып, изилдөө объектисин көп жактуу чечмелөөнү аныктап турат жана анын эң маанилүү касиети – изилдөө объектисинин комплекстүүлүгү. Бул жагдайдан алганда, система-структуралык анализ объектини фрагментардуу түшү-

нүүдөн анын бүтүндүк катары элестетүүгө алып келип, изилдөөчүгө чоң мүмкүнчүлүк түзөрү белгиленип, бул чөйрөдө иликтенген объектиге комплекстүү жана ар тараптуу мамиле жасоо методологиялык талабы көтөрүлөт.

Биз изилдөөгө алган чакчыл конструкциялар – бүтүндүктө уюшулган бирдик катары каралып, өз алдынча структуралык касиетке ээ, бири-бирин шарттап турган жана өз ара тыгыз байланышып келген элементтерден турган ажырагыс биримдик. Ал иерархиялык жактан уюшулган синтаксистик подсистемалардын бири катары, эки аспектиде: статикалык жана динамикалык жактан изилдениши зарыл. Чакчыл конструкциялардын изилденишинин статикалык аспектиси – бул анын белгилүү бир учурда функцияланышындагы курамы жана структурасындагы өзгөчөлүктөрүн изилдөө, ал эми динамикалык аспектиси – бул анын ички структурасындагы бардык синтаксистик процесстер.

Көпчүлүк окумуштуулар белгилегендей, синтаксистик конструкциялар тигил же бул классификациялык системада бири-биринен өзүнчө, айрым, бөлөк-бөлөк, обочолонуп турбастан, мыйзамченемдүү мамиле-катыштагы белгилүү бир “окчун” система катары калыптанып турган категория болуп эсептелет. Бул системада баштапкы модель өзүнүн вариациялары, модификаттары, трансформалары, перифразалары, кеңири түшүндүргөндө – дериваттары менен үзгүлтүксүз байланышта болуп, алар менен тигил же бул структура-грамматикалык жана функционалдык-семантикалык статусу боюнча шайкеш-катышта болот [Адамец, 1966; 1968; 1973; Ломтев, 1969; Золотова, 1973; Мусаев, 1987].

Синтаксистик конструкцияларга мындай мамиле жасоо синтаксистик конструкциялар да башка деңгээлдеги бирдиктер сыяктуу эле мамиле-катыштын эки тиби – синтагматикалык жана парадигматикалык катышта боло тургандыгы жөнүндөгү корутунду чыгарууга түрткү берет. Синтагматикалык катыштай эле парадигматикалык катыш да грамматикалык ченемде кеңири колдонулуп, синтаксистик конструкцияларды алардын парадигматикасы аркылуу сыпаттоо чоң натыйжаларды берери шексиз. Синтаксисте “парадигматикалык катыш” түшүнүгүн колдонуу кеңири мааниде “синтаксистик талаа” теориясын негиздегендиги да бекеринен эмес. Синтаксисте конструкциялардын ортосундагы катыштын өзгөчө түрү – парадигматикалык катышты киргизүү тилдин синтаксистик системасында мурун колдонулбаган компонент менен толукталышына алып келген.

Кыргыз тилиндеги чакчыл конструкциялардын парадигма уюштуруучулук факторлору катары биз **жайылуу, кеңейүү, трансформация, перифраза, конверсия, контаминация** ж.б. динамикалык синтаксистик процесстерди эсептөө менен, алардын жыйындысы чакчыл конструкциялардын ички моделдик, модель аралык же ядролук жана деривациялык моделдерин түзүп турат деп эсептейбиз.

Демек, синтаксистик парадигма синтаксистик талаанын уюшулушуна негиз болуп, аракет кылуу чөйрөсү ар бир ядролук сруктуралык схеманын жөндөмдүүлүгүнө көз каранды болуу менен, парадигматикалык катарларды уюштурат. Парадигматикалык катарлардын саны канчалык көп болсо, ядролук схеманын жана анын аракет кылуу чөйрөсүнүн синтаксистик талаасы кеңири болот, демек, синтаксистик талаа – бул борбордо инвариант – ядролук схема жайгашкан, иерархиялык жактан уюшулган система же жалпы фон болуп эсептелет, алар өздөрүнүн структура-грамматикалык, функционалдык-семантикалык варианттары, трансформалары, перифразалары – деривациялык моделдери менен өтө тыгыз мамиле-катышта, байланышта жүзөгө ашат.

Деривациялык өңүттөн караганда тилдин синтаксистик түзүлүшүндө бир система-структуралык схема маанилүү орунду ээлеп, ядролук схема деп аталат да, калганы белгилүү синтаксистик процесстердин комбинацияларынын натыйжасында ядролук схеманын туунду формалары болуп эсептелет. Ошондуктан синтаксистик конструкциянын моделдерин түзүүдө ядролук структуралык схемадагы модель түзүүчү элементтерди так аныктоо негизги маселелердин бири болуп эсептелет. Синтаксистик конструкциялардын структуралык жактан милдеттүү түрдө колдонулуучу компоненттерин аныктоо үчүн жүргүзүлгөн анализ ядролук структуралык типтерди жана туунду моделдердин акыркы инвентарларын аныктоого өбөлгө түзүп, структуралык негиздин курамы же моделдин ядросу структуралык минимум, модель уюштуруучу компоненттердин жөнөкөйлүк чегинде аныкталат. Конструкциялардын моделдерин структуралык минималдаштыруу негизги талаптардын бири болуп эсептелет жана конструкциянын структуралык схемасын түзүүдө жана моделдештирүүдө чоң роль ойнойт. Моделди минималдаштыруу талаптары төмөнкү терминдердин маанилик катыштары менен тикеден-тике байланыштуу: предикативдик минимум, структуралык схема, ядролук сүйлөм, базистик сүйлөм, сүйлөм атомдору ж.б. [Мусаев, 1987, 26]. Айрым эмгектерде структуралык негиз же ядро, моделдерди конструкциянын “баш мүчөлөрү” түшүнүгү менен шайкеш колдонууга жасалган аракеттерди байкоого болот [Белошапкина, 1967; Шведова, 1968].

Мисал менен далилдөөгө аракет жасап көрөлү: *Ар кандай эле буту менен жер шыпырган дабдыр чырайлуу кыздар менен сүйлөшкүсү келет деп, сиз ойлобонуз, жо-ок, мен эмне, анын чырайын чылап ичмек белем, жөн гана сүйлөшкүм келди* (К.Жус.). Курсив менен берилген чакчыл конструкциянын структуралык негизин, моделдин ядросун анын үч компоненттүү “сүйлөшкүсү келет деп” деген бөлүгү түзүп турат.

Демек, чакчыл конструкциянын курамынан белгилүү бир кабарлоонун тактыгына жана толуктугуна жеткенче анын курамындагы элементтерди түшүрүүгө болот, ал структуралык минималдуу конструкция катары эсептелет. Ал эми “*Өмүр бою жашап, акылым ушуга араң жетти*” (К.Жус.).

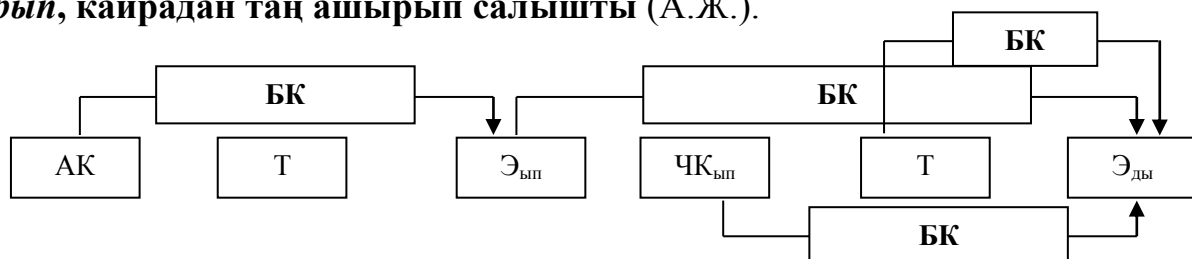
“**Бар экенинди көрүп турам, жумуртка баскан тооктой болуп**“ (К.Жус.) деген сүйлөмдөрдөгү чакчыл конструкциялардын элементтерин кыскартууга болбойт, анткени андагы элементтеринин бирин кыскартуу конструкциянын бузулушуна алып келет, ошондуктан алардын бардыгын милдеттүү элементтер катары эсептеп, алардын айкашуусун ядро же моделдин структуралык негизи катары карайбыз.

Жогорудагы мисалдарда байкагандай, кыргыз тилиндеги чакчыл конструкциялардын эң негизги касиеттеринин бири деп, эреже катары, эгерде биз эки компоненттүү минималдык структуралык негизди алып карасак, объект, атрибут жана бышыктоочтук мүчөлөр же элементтер конструкциялардын структуралык негизин жана моделдин яросун түзүп тургандыгын байкайбыз. Айрым убактарда мындай конструкциянын субъект-предикат катышынан түзүлгөндүгүнө да күбө болобуз. Бирок субъект, атрибуттук катыштар чакчыл конструкциялардын ядролук моделин пассивдүү уюштуруп, активдүү позицияда объекти жана бышыктоочтук катыштар тургандыктан, бул өзгөчөлүктү чакчыл конструкциялардын грамматикалык структурасынын жана конструкциялардын компоненттик моделдеринин спецификалык бөтөнчөлүктөрү катары эсептөөгө болот.

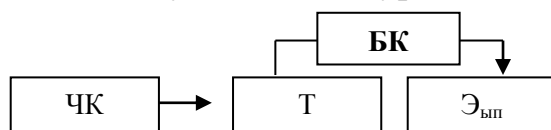
Чакчыл конструкциялардын ядролук структуралык схемаларын аныктоодо жана алардын конкреттүү моделдерин түзүүдө биз «текст-маани», «маани-текст» сыяктуу эки ыкманын материалдарын анализдөөнү негиз кылып алабыз.

Сүйлөм моделин түзүүдө структуралык, семантикалык, структура-семантикалык модель типтери колдонулса, чакчыл конструкцияларды сүйлөм моделдеринде туюнтууда аны сүйлөмдүн бир компоненти жана чакчыл конструкциялардын ички структурасын ачып туюнтуу ыкмалары колдонулду. Мисалы:

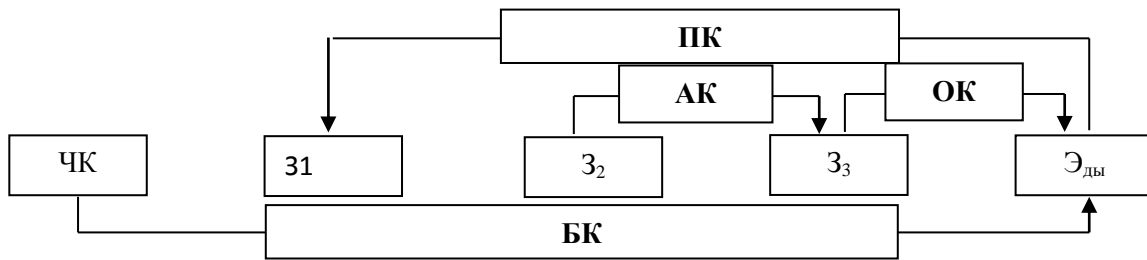
1. Түн ортосу оогондо эт бышымдай отко коюп, чаркыттан сугарып, кайрадан таң ашырып салышты (А.Ж.).

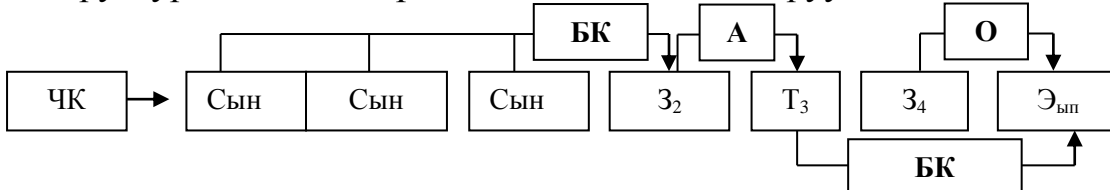
Бул сүйлөмдөгү чакчыл конструкция баяндоочтун сын-сыпатын туюнтуп, аны менен бышыктоочтук катышта турат. Анын ички модели:

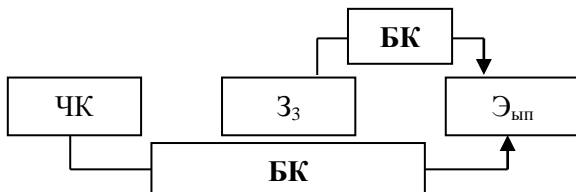
2. Кенен, кооз ак өргөнүн ичине дасторконун жайнатып, Бокмурун эл билермандарына кеңеш салды (А.Ж.).

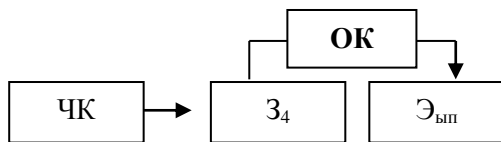
Бул сүйлөмдөгү чакчыл конструкция баяндоочтун сын-сыпатын билдирип, аны менен бышыктоочтук катышта турат. Чакчыл конструкциянын ички структурасын төмөнкү модель менен чагылдырууга болот:

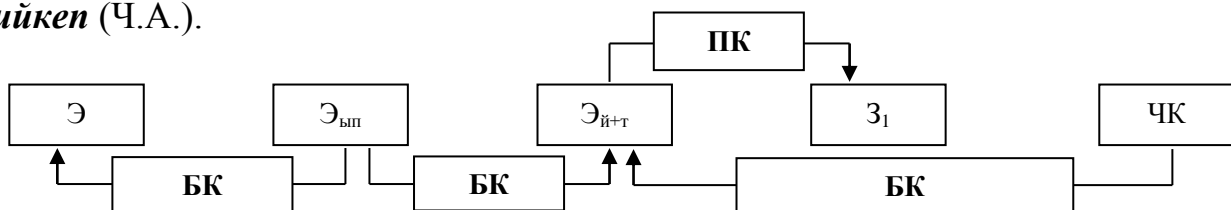
3. *Көкүрөгүмдөгүнү билип туруп, дагы кайталап жатасыз да* (Ш.Б.).

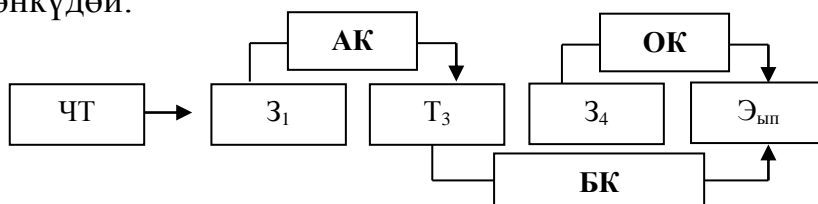
Бул мисалдагы чакчыл конструкция баяндоочтун сын-сыпатын билдирип, аны менен баяндоочтук катышта турат. Конструкциянын ички структурасын төмөнкү модель менен чагылдырууга болот:

4. – *Карабайсыңбы жакшылап, - дейт Момун, араба жакка башын ийкеп* (Ч.А.).

Бул сүйлөмдөгү чакчыл конструкция сүйлөмдүн баяндоочу тарабынан туюнтулган кыймыл-аракеттин сын-сыпатын билдирип, баяндооч менен бышыктоочтук катышта турушат. Чакчыл конструкциянын ички модели төмөнкүдөй:

Сүйлөм жана синтаксистик конструкциялардын, анын ичинен, чакчыл конструкциялардын табиятын, анын мазмуну менен формасын изилдөөдө

чакчыл конструкциялардын моделин түзүү ыкмасы элестүү, көрсөтмөлүү, так натыйжа берип, бир топ маселелерди чечүүдө натыйжалуу жыйынтыктарды көрсөтөт. Чакчыл конструкциялардын моделин түзүүдө, негизинен, структура-семантикалык модель жана конструкциянын ички структурасын ачпастан, бир компонент катары кароо ыкмасы колдонулду. Сүйлөмдүн жана чакчыл конструкциялардын структура-семантикалык моделин түзүүдө синтаксистик катыштарды колдонуу бир топ алгылыктуу натыйжаларды берет.

Чакчыл конструкциялар сүйлөм ичинде бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетинде келип, жайылма мүчө катарында колдонулат. Негизинен колдогу фактылык материалдардан байкагандай, чакчыл конструкциялар көбүнчө сыпат, себеп, мезгил, максат бышыктоочтун милдетинде кездешет.

3-бап «Чакчыл конструкциялардын семантикасы жана деривациялык моделдери» деп аталып, бул бөлүмдө чакчыл конструкциялардын семантикасы, ядролук моделдериндеги компоненттеринин байланыш формалары, деривациялык өзгөрүүлөрү, ички структуранын кеңейиши жана жайылышы, трансформацияланышы, перифразаланышы сыяктуу маселелер талдоого алынды.

Чакчыл конструкциялардын семантикасы катары органикалык жактан өтө тыгыз байланыш-катыштагы компоненттеринин жардамы менен түзүлгөн, уюшулган ошол чакчыл конструкциянын семантикалык структурасынын өзгөчөлүктөрүн эсептөөгө болот. Семантикалык анализдин негизги милдети болуп, синтаксистик конструкциялардын жалпы семантикасын, т.а., семантикалык структураны түзгөн семантикалык компоненттердин диалектикалык өз ара карым-катышын түшүнүүгө болот.

Синтаксистик конструкциялардын жалпы семантикасы, анын ичинде чакчыл конструкциялардын семантикасы лексикалык жана синтаксистик семантикалардын өз ара катышынын натыйжасында пайда болуп, иш-аракет, ал-абал, касиет-белги, мамиле-катыш жана аларды жүзөгө ашырууга катыштуу тараптарды өз ичине камтыган объективдүү турмуш чындыгынын кандайдыр бир кубулуштары жөнүндө кабар берип турат. Мисалы: *Эмне экенин да билбейт, адегенде бул үчөөнө аябай терең философиялык маани берип, унутчаак жаным дагы унутуп калбайын деп, өмүрүндө бирөөлөрдүн пайдасы жок адрестери менен эсеп-кысаптан башка эч нерсе жазылбаган чөнтөк дептеринин көрүнөө жерине чоң тамгалар менен жазып да койгон* (К.Жус.). Бир адам да алдын ала мага окшоп ойлоп алып, шофёрдун тамашасын укпай калган окшойт, *жан-алы калбай алды-артындагыларын укугулап-чукугулап сурап, кыжырларына тийди* (К.Жус.).

Чакчыл конструкциялардын семантикасы иерархиялык мүнөздө уюшулуп, төмөнкү семантикалык компоненттерден турат: семантикалык атрибут, семантикалык объекти, семантикалык конкретизатор, сейрек түрдө семантикалык субъекти. Чакчыл конструкциялардын бул семантикалык компо-

ненттеринин ар бири өзүнүн жекече өзгөчөлүктөрү аркылуу мүнөздөлөт, алсак, семантикалык предикат чакчыл конструкциялардын семантикалык структурасындагы уюштуруучу негиз катары өзгөчө бөлүнүп турса, калган бардык компоненттер семантикалык предикаттын мүнөзүнө көз каранды, багыныңкылык абалда болуп, башка семантикалык компоненттер ортосундагы мамиле-катыш чакчыл конструкциялардын жалпы семантикасынын уюшулушундагы алардын семантикалык милдеттерин аныктап турат, жалпысынан, предикаттын семантика-синтаксистик валенттүүлүгү чакчыл конструкциядагы башка бардык семантикалык компоненттердин иерархиясын алдын ала аныктайт.

Чакчыл конструкциялардын формалдуу-синтаксистик жана семантика-синтаксистик белги-касиеттеринен келип чыгып, таандык жана жөндөмө уландылар аркылуу байланышкан синтаксистик байланыштын түрүн А.Жапаров жана С.Мусаевдердин пикирин колдоо менен «таандык байланыш» катары карайбыз [Жапаров, 1978; Мусаев, 2010]. Конструкция уюштурууда атоочтук конструкциядай тыгыз эмес, бирок структуралык маанилүү компонент катары, т.а., бир компонент катары чакчыл предикатка айкаша келүү чакчыл конструкцияларга да мүнөздүүлүгүн төмөнкү фактылар далилдеп турат: *Анын кызыксынбагандыгын байкап, Акбар өзү да ачылып эч нерсе айткан жок* (А.У.). *Алардын бакылдаганын угушуп, айылдагылар чогула баштады* (К.К.). *Анын чаалыккан тейин көрүп, эне катуу чебеленди* (А.У.). *Сенин таламыңды талашып, кечээ баарыбыз камчы чабыштык* (Т.С.). Чакчыл конструкциядагы компоненттердин байланышуу формаларынын негизгилери таандык, башкаруу жана ыкташуу байланыштары экендиги эч талашсыз маселе. Бул байланыштардын конструкция ичиндеги комбинацияланышы объектилик-предикаттык, бышыктоочтук-предикаттык катышта түздөн-түз жүзөгө ашырылгандыгын төмөнкү мисалдардан ачык байкайбыз: *Эми ушул убакка чейин туулат десе туулуп, окуйт десе окуп, катын алат десе алып, бактылуу болот десе бактылуу болуп, эптеп-септеп күн көрүп келатат* (К.Жус.). *Көпчүлүк убакта жөн гана күндүн нурун соргон жылуу тамдын дубалына сүйөнүп, эригип-серигип жадап бүтмөйүнчө же тамдын боорундагы тешиктерден уйкусунан ойгонгон аарылар чыгышып, ызылдашып жсинине тиймейинче, олтурганы олтурган эле* (К.Жус.).

Чакчыл конструкциялардын структураларында чакчылдын жак, чакты көрсөтпөй туруп, кошумча кыймыл-аракетти билдиришинен улам, предикаттык актантаарынын катышып турушу, сөзсүз түрдө, адресат, атрибут, объекти жана конкретизатордун айкаша келишин талап кылып, алардын негизги предикат аркылуу мезгил жана мейкиндиктеги аныкталышын шарттайт.

Төмөндө биз чакчыл конструкциялардын **минималдуу көлөмүн** алып көрөлү: *оңкосунан жыгышып муздап жибериишти*. Бул конструкциянын

ички структурасы минималдуу көлөмдө, эки толук маанилүү компоненттерден туруп, толук аяктаган, жабык мүнөздү көз алдыга элестетип турат, аны андан ары редукциялоого мүмкүн эмес. Бирок бул структура андан ары максималдык көлөмгө чейин потенциалдык **жайылтууга** ачык болуп саналат. Ички структураны андан ары жайылтуу мүмкүнчүлүктөрү конструкцияга чакчылдын жаңы актант-лексемаларын жана атрибут, объекти, конкретизаторлорду киргизүү аркылуу ишке ашат, т.а., «**ЖЫГЫЛЫП**» чакчылы өзүнөн мурунку, солчул орун тартипте атрибут, тике жана кыйыр объекти, сыпат, мезгил ж.б. актант-элементтерди башкара алат: 1. *Оңкосунан жыгышып муздап жиберishi.* 2. *Жана тырмак оңкосунан жыгышып муздап жиберishi.* 3. *Топ-тобу менен жана тырмак оңкосунан жыгышып муздап жиберishi.* 4. *Топоздорду топ-тобу менен жана тырмак оңкосунан жыгышып муздап жиберishi.* 5. *Жоон топ топоздорду топ-тобу менен жана тырмак оңкосунан жыгышып муздап жиберishi.* 6. *Ошол жоон топ топоздорду топ-тобу менен жана тырмак оңкосунан жыгышып муздап жиберishi.* Мындан өлчөмдүк, тике жана кыйыр объектилик, атрибутивдик жаңы актант лексемаларды киргизүү менен **максималдуу көлөмгө** жайылгандыгын көрөбүз.

Чакчыл конструкциялардын ички структураларынын **кеңейиши** иерархиялык түрдө жүзөгө ашып, ар бир иерархиялык кадам структура-грамматикалууулук, информативдүү-семантикалууулук касиеттерине ээ болуп турат.

Чакчыл конструкциялардын **ички структурасынын кеңейишиндеги биринчи ыкма** – негизги чакчыл конструкциянын курамына экинчи бир айкаш кошулуп, биринчисине карата түрдүү бышыктоочтук катышта келет: *Бар күчүн сала кара жанын карч уруп, дарактын үстүнө чыкты да, силкидетип күбүй баштады (К.Жус). Ана дагы ылдамыраак качыш үчүн бутун чече, жыртык байпактарын ыргытып жиберип, бир качып келатат дейсиң (К.Жус.).*

Биринчи мисалда «**кара жанын карч уруп**» семантикалык предикатка карата жайылма сыпат бышыктоочтук милдетте келди, анын багындыруучу компоненти «**чыгуу**» сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарат. Сүйлөм структурасында негизги чакчыл конструкция өз алдынча конструкциялык жактан маанилүү, милдеттүү элементтерден турган ядролук структуралык модель түзүүгө катыша алат, т.а., ал формалдуу түрдө объекти-предикат моделинде (толуктооч + баяндооч) этиштик сөз айкашы катары кароого болот. Бирок конструкция чегинде ал сыпат бышыктооч катары жалпы сүйлөмдүк түзүлүштүн семантикалык предикаты менен түздөн-түз катыш түзүп, объекти менен чогуу сүйлөмдүн бышыктоочу милдетинде келет. Бирок жалпы чакчыл конструкцияга көз жүгүртө турган болсок, биринчи өзгөчөлүктөй айрым гана толук маанилүү сөздөрдүн кеңейүү элементи эмес, бири-бирине ажырагыс байланыш түзгөн башка бир чакчыл конструкциянын айкаша келиши менен мүнөздөлүп турат. Б.а., негизги баяндооч менен түздөн-түз

байланыш түзбөй, негизги чакчыл конструкцияга маанилик жактан багы-ныңкы абалдагы «**бар күчүн сала**» деген чакчыл конструкция айкаша келип, жалпы конструкциянын ички структуралык моделинин жайылышына себеп болгондугу ачык байкалып турат.

Чакчыл конструкциялардын **ички структуралык моделдеринин кеңейишинин экинчи баскычын** катарлаш келген бышыктоочтук катыштагы конструкциялар түзөт. Эки чакчыл конструкция (**эки блоктуну**) бир татаалдашкан сүйлөмдүн ички рамкасында келүү өзгөчөлүгү эки түрдө калыптангандыгын белгилесек болот: **бир өңчөй** чакчыл конструкциялардан уюшулган катарлаш блок жана **бир өңчөй эмес** конструкциялар блогу. Синтаксистик конструкциялардын топ-тобу менен колдонулушунун татаалданышына негиздеп, конструкциялардын санына карата анализдесек, төмөнкү натыйжаларды алууга болот: а) эки бир өңчөй чакчыл конструкция бир татаалданган конструкциянын ички структурасын кеңейтүүдө катышып турат: ***Көкүрөгүмдүн ичинде камалып отуруп сайрап жаткандай буулугуп, көл-шал ташып сайрап жаткан экен*** (К.Жус.). Жогорку сүйлөмдө жөнөкөй сүйлөмдүн «көл-шал ташып» деген жайылма бышыктоочу «**сайрап жаткан экен**» деген баяндоочуна карата негизги чакчыл конструкция «**көкүрөгүмдүн ичинде камалып отуруп сайрап жаткандай буулугуп**» деген конструкцияга карата бир өңчөй сыпат бышыктооч катары колдонулушу менен ички структураны кеңейткендигин көрүүгө болот. Мындай мисалдар проза, поэзия жана фольклор жанрларында активдүү колдонулушун айтууга болот. б) Эки типтүү чакчыл конструкциялар татаалдашкан сүйлөмдү бир өңчөй эмес абалда ички структураны кеңейткендигин төмөнкү мисалдар далилдеп турат: ***Ар кимде бар акыл деп, Айткан менен ишенбей, Бизди кудай урбайбы*** (С.О). ***Баскан изден жаңылбай, Ашып-шашып антаңдап, Абыдан кууп алды эми*** (С.К.).

Чакчыл конструкциялардын сүйлөм тутумундагы **ички структурасынын үч блоктуну кеңейтүүсү** түрдүү грамматикалык формаларда уюшулган чакчылдар аркылуу келе берет: 1. ***Мааникер атты мингизип, Бадана тонду кийгизип, Баарына кабар тийгизип, Кабар айтып ар жайга, Бөлүнүштө не пайда*** (С.К.).

Биз талдаган материалдарда структуралык көлөмү боюнча 2ден 9 блокко чейинки чакчыл конструкциялар кездешип, ички структураны кеңейткенине күбө болобуз.

Чакчыл конструкциялардын **ички структурасынын кеңейишинин үчүнчү жолу** атоочтук конструкция менен бир сүйлөм түзүлүшүндө эришаркак колдонулушунун натыйжасында болот. Мисалы: ***Шаракташып кызыл-тазыл кийинген кыз-келиндердин жеңдерин карыларына чейин түрүп салып, шыпылдап шымаланган жаш жигиттердин суу көтөрүшүп, күйпөлөктөшүп келген конокторго дасторкон ташышып, күрсүлдөтө***

от жарышып, күдүндөп кой союшуп, эт бышырышып, илбериңки ат алышып, ат байлашып өздөрүнчө ызы-чуу (К.Жус.).

Конструкциянын ички структурасынын кеңейишинин негизинде кандай татаалданганын талдоого алалы: «**шаракташып кызыл-тазыл кийинген кыздар**» - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, «**кыз-келиндердин жендерин карыларына чейин түрүп салып, шыпылдап шы-маланган жигиттер**» - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, «**суу көтөрүшүп, күйпөлөктөшүп келген коноктор**» - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, бул конструкциялар да акыркы чегинде «**суу көтөрүшүп**», «**дасторкон ташышып**» чакчылдарына маанилик жактан толук сиңип, чакчыл конструкциянын ички структурасын кеңейтүү элементтеринин ролун аткарып калгандыктарын байкоого алдык.

Чакчыл конструкцияларга **трансформациялык анализ** жасоонун натыйжасында тилдин грамматикалык системасын, т.а., конструкциялардын жасалышынын түрдүү жолдорун аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Трансформациялык анализдин жардамы менен синтаксистик кубулуштардын ортосундагы өз ара катыштарды так жана айкын ажыратууга өбөлгө түзүлүп, синтаксистик системаны терең жана толук түшүнүүгө багыт алабыз. Кандай гана конструкцияга кайрылбайлы, трансформациялык анализ жана синтездин көптөгөн маселелери бир беткей чечилбегендигине күбө болобуз. Алсак, семантикалык, синтаксистик жана лексикалык варианттар боюнча изилдөөлөрдө көптөгөн түшүнүксүз маселелер орун алгандыгын белгилей кетсек болот.

«Синтаксистик трансформация» түшүнүгүнүн өзү эле өтө кеңири мааниде колдонулуп, бул планда бардык кайрадан түзүүлөрдү, бир конструкция ичинде кайрадан өзгөртүп жасоону, конструкция ичиндеги динамикалык өзгөрүүлөрдү түшүнүп келдик. Экинчи бир мааниде, ал жалпыланган түшүнүктө колдонулуп, орун алмаштыруу, кошумчалоо, айрым элементтердин түшүп калышы, эллипсис, инверсия, конверсия, модификация, вариация, контаминация, перифраза, синтаксистик деривация сыяктуу синтаксистик процесстерди ичине камтыгандыгын көрсөтүүгө болот [Распопов, Сычева, 1974].

Кыргыз тилиндеги чакчыл конструкциялар өзү аткарган функцияны, лексикалык элементтердин саны жана маанисин, синтаксистик байланыштардын мүнөзүн, алардын ортосундагы семантикалык катыш-мамилелерди толук сактоо менен компоненттердин сырткы тартиби жана алардын грамматикалык статусунун айрым **өзгөрүүлөргө учурашы** кандай деңгээлде экендигин төмөнкү өзгөчөлүктөр аркылуу көрсөтүүгө болот.

1. Деривацияланган конструкция баштапкы структурадагы элементтерди, синтаксистик байланыш-катыштарды толук кайталап, айрым грамматикалык формалар өзгөрүүгө учурашы мүмкүн: *алты бакан тебишип ойноо* → *алты баканды тебишип ойноо*, *темир күрөгүн таянып отуруу* → *темир күрөктү таянып отуруу*; *колунан ылдый тартып жүрүп үйрөтүү*

→ *колунан ылдый көздөй тартып жүрүп үйрөтүү; өз келечегин ойлоп түйшөлүү* → *өзүнүн келечеги жөнүндө ойлоп түйшөлүү* ж.б.

2. Трансформациялык карым-катышта трансформациялык процесс чакчыл конструкциялардын багыныңкы компоненттери да, айрым учурларда багындыруучу чакчылдын да морфемалык өзгөрүшү менен коштолуп турат: *короо ичин айланып чуркоо* → *короонун ичин айлана чуркоо, адам оюн ачык түшүнүп* → *адамдын оюн ачык түшүнө* ж.б.

Тилдин грамматикалык системасында деривациянын трансформациялык ыкмасынан тышкары семантикалык жактан шайкеш келип, грамматикалык түзүлүшү морфемалык курамы жагынан айырмаланган конструкциялар да активдүү колдонулат. Бул жагынан алганда, **перифраза** трансформация теориясына кошумча пайда болгон. Перифраза теориясы семантикалык жактан шайкеш колдонулган конструкциялардын морфемалык жактан милдеттүү түрдө окшош болушун чектөөнү танган, экинчиден, ал конструкциядагы морфемалардын алмашылышын кеңири пайдаланууга жол ачкан, үчүнчүдөн, семантикалык шайкеш колдонулган конструкциялардын грамматикалык структурасынын өзгөрүшүн милдеттүү түрдө шарттаган теориялык жоболорду сунуштайт. Чакчыл конструкциялардын перифразасы тилде көп кездешүүчү көрүнүш жана ар бир перифраза индивидуалдуу, уникалдуу. Чакчыл конструкцияларда перифразанын жөнөкөй жана ар түрдүү типтери колдонулат. Алсак, жөнөкөй перифраза төмөнкү вариантта кездешет: *Китеп-дептерин иреттеп, Аскаат окууга камынды* → *Окуу куралдарын салыштырып, Аскаат окууга камынды. Уккан кабарына абдан кубана, Арууке энесинин алдын утурлай басты* → *Кабардар болгонуна өтө сүйүнүп, Арууке энесинин алдын утурлай басты*. Мында курсив менен берилген чакчыл конструкциялар синтаксистик синонимдерди түзүп турат.

Перифразанын контаминациялык жолунда – бир нече чакчыл конструкциялар биригүү аркылуу бир чакчыл конструкцияны пайда кылат. Мындай жол менен пайда болгон чакчыл конструкция биринчи чакчыл конструкциянын сандык жана сапаттык жактан өзгөргөн варианты болуп саналат: *Күнү бою иштей берип, талаада эмгектене берип, күндүн отуруп кеткенин баамдабады* → *Күнү бою талаада иштей берип, күндүн отуруп кеткенин баамдабады* (К.Жус.). *Кечинде барабыз деп, концертке барабыз деп, биз жумуштарыбызды эрте бүтүрдүк* → *Кечинде концертке барабыз деп, биз жумуштарыбызды эрте бүтүрдүк* (оозеки кептен).

Перифразанын конверсиялык жолу - бул конструкциянын чакчыл мүчөлөрүнүн ортосундагы карама-каршы мазмунда орун алмашуусу болуп саналат. Конверсиялык мүнөз – маалыматтын семантикасы бирдей логикалык валенттүүлүк багыттарында эркин колдонулуучу мүчөлөр бири-бирине синтаксистик синоним катары болушу зарыл. Бул эки конструкциянын конверсиялык мүнөздө экендигин билдирүүчү негизги шарттын бири болуп

эсептелет. Мисалы: **Чычкан, ийнине кире албай жатып**, куйругуна калбыр байлаптыр (макал) → **Чычкан, кире албай жатып ийнине**, куйругуна калбыр байлаптыр. **Отту канчалык көп жагып да**, Анара үйдү ысыта албай койду (оозеки кептен) → **Канчалык көп жагып да отту**, Анара үйдү ысыта албай койду ж.б.

Берилген мисалдарда конверсияга дуушар болуучу чакчыл конструкциялардын логикалык, грамматикалык жактан бири-бирине инварианттуулугу көрүндү. Мында эч кандай лексика-грамматикалык, логикалык өзгөрүү жүргөн жок. Ошентсе да сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алмашуусунун натыйжасында алардын функциясы өзгөрүүгө учурады.

Корутундуда изилдөөнүн негизги натыйжаларын чагылдырган төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды:

Синтаксистик конструкциялардан болгон чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтук конструкциялардын негизги окшош жактары катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот: үч конструкция типтери тең этиштин жаксыз функционалдык формалары аркылуу уюшулат жана курамы жагынан экиден кем эмес компоненттерден турат. Конструкциялардын багындыруучу компоненттери атоочтук, кыймыл атооч жана чакчылдардан уюшулат да, конструкциялар канча компоненттен уюшулбасын, бирдиктүү тизмектин бир компоненти, сүйлөмдүн жайылма мүчөсүнүн милдетин аткарышат жана багындыруучу атоочтук, кыймыл атооч, чакчылдарга карата компоненттери ыкташуу, таандык, башкаруу байланыштары аркылуу тутумдашышат.

Атоочтук, кыймыл атоочтук жана чакчыл конструкциялардын негизги катыштары – атрибутивдик, объектилик, бышыктоочтук катыштар. Ошондуктан алар татаалдашкан сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү болуп эсептелет.

Чакчыл конструкциялар жөнөкөй да, татаал сүйлөмдүн да тутумунда колдонулуп, экөөндө тең жайылма бышыктоочтук позициясын туруктуу сактап турат, мааниси жагынан көбүнчө сүйлөмдүн этиштик баяндоочу менен, кээде этиш сөздөн турган башка мүчөсү менен байланыш жасап, аны түрдүү жагынан мүнөздөйт.

Синтаксистик конструкцияларга система-структуралык, структура-семантикалык анализ жасоонун өзгөчөлүгү болуп изилдөөнүн комплекстүүлүгү, т.а., конструкциянын бир бүтүндүк катары өзгөчөлүк-маңызын ачып берүү жана аны ар кыл аспектиде изилдөө эсептелет.

Конструкциялар система-структуралык түзүлүш катары иерархиялык мүнөздө уюшулуп, бири-бири менен түрдүү деңгээлде байланышат жана татаал структура катары өзгөчө мүнөзгө ээ.

Системанын негизги структуралык бирдиги болуп конструкциялар эсептелет жана аны түзүп турган компоненттеринин ортосундагы карым-катыш, мамилелер, анын элементтери чоң мааниге ээ.

Чакчыл конструкциялардын парадигмасы катары трансформация, пе-

риффраза, конверсия, контаминация сыяктуу динамикалык синтаксистик процесстер эсептелет, алардын жыйындысы аталган конструкциялардын ички моделдик, модель аралык, ядролук жана деривациялык моделдерин түзөт. Конструкциялардын модель түзүүчү элементтерин так аныктоодо аны структуралык минималдаштыруу негизги талаптардын бири болуп, ал предикативдик минимум, структуралык схема, ядролук сүйлөм, сүйлөм атомдору түшүнүктөрү менен тыгыз байланыштуу чечилет.

Изилдөөдө чакчыл конструкциялардын ядролук структуралык схема жана моделдеринин типтерин интерпретациялоо жана сыпаттоо үчүн атайын символдордун жана кыскартуулардын тизмеси иштелип чыгып, анын ырааттуулугу аныкталган. Ушунун негизинде изилдөө материалдарына карата жасалган структура-семантикалык анализдөө аркылуу кыргыз тилиндеги чакчыл конструкциялардын 57 схемалык моделин аныктоого мүмкүндүк түзүлдү жана функционалдык жактан жайылма мүчө катары бышыктоочтун төмөнкү түрлөрүнө мүнөздүү экендиги далилденди: сыпат, мезгил, себеп, максат бышыктоочтук.

Чакчыл конструкциялардын семантикасы катары анын өтө тыгыз байланыш-катыштагы компоненттеринин жардамы менен түзүлгөн, уюшулган семантикалык структурасынын ар кыл өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө болот. Чакчыл конструкциялардын семантикасы иерархиялык мүнөздө уюшулуп, төмөнкү семантикалык компоненттерден турат: семантикалык предикат, семантикалык атрибут, семантикалык объекти, семантикалык конкретизатор, сейрек түрдө семантикалык субъекти.

Чакчыл конструкциялардын эң жөнөкөй ички структурасы конструкциялык жактан маанилүү эки компоненттен уюшулат: а) чакчыл предикаттын субъектилик жагдайын туюндуруп, предикат алдындагы атрибут, объекти же конкретизатор структуралык компонент катары чакчыл конструкциялардын уюшулушунда катышып турат. б) конструкцияны уюштурган негизги жана милдеттүү түрдөгү компонент - чакчыл предикат.

Чакчыл конструкциялардын деривациялык моделдерин түзүүдө «мааниден текстке карай» принциби жетекчиликке алынды. Бул чакчыл конструкциялардын деривациялык моделдерин берүүдө конструкциялардын жалпы семантикасынын инварианттуулугун аныктоого өбөлгө түзөт.

Чакчыл конструкциялардын кеңейиши анализге алынган материалдарда экиден тогуз блокко чейин өнүккөндүгүн белгилөөгө болот жана анын ички структуралык көлөмү аркылуу аныкталат. Минималдуу 2ден 4кө чейинки конструкциялардын биригишинен уюшулган конструкциялар, анализденген материалдардын 36 пайызын түзөт, орточо – 5-6 конструкциянын биригишинен уюшулат, анализденген материалдардын 49 пайызын түзөт, максималдуу – 7ден ары, анализденген материалдардын 15 пайызын түзөт.

Деривациялык көз караштан чакчыл конструкциялардын татаалданышын бир нече жөнөкөй сүйлөмдөрдүн контаминацияланышынын натыйжасы катары кароого болот. Чакчыл конструкциялардын ички структуралык кеңейиши, жайылышы жана алардын структурасындагы синтаксистик процесстер трансформация, контаминация, конверсия, перифраза ыкмалары аркылуу ишке ашат.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Долуева, З.Д. Синтаксистик түрмөктөр сүйлөмдү татаалдаштыруучу каражат катарында [Текст] / З.Д. Долуева // Кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары. – Ош, 2001. – 271-277-б.

2. Долуева, З.Д. А.Жакыпбековдун «Теңири Манас» эпостук романындагы атоочтук түрмөктөр [Текст] / З.Д. Долуева // Кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары. – Ош, 2001. – 61-71-б.

3. Долуева, З.Д., Нуруев Т.Э. Чакчыл түрмөктөрдүн грамматика-семантикалык түзүлүшү [Текст] / З.Д. Долуева, Т.Э. Нуруев // ОшМУнун жарчысы. – 2002. – 2-бөлүм. – 87-96-б.

4. Долуева, З.Д. Чакчыл түрмөктөр сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катарында [Текст] / З.Д. Долуева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2013. – № 22. – 87-89-б.

5. Долуева, З.Д. Чакчыл түрмөктөрдүн башка синтаксистик конструкциялардын ичинде ээлеген орду [Текст] / З.Д. Долуева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2013. – № 22. – 173-176-б.

6. Долуева, З.Д. Кыргыз тилиндеги -ып формалуу сыпат чакчыл түрмөктөр [Текст] / З.Д. Долуева // БГУ жарчысы. – 2013. – №2. (25). – 39-42-б.

7. Долуева, З.Д. Кыргыз тилиндеги -ып формалуу чакчыл түрмөктөрдүн маанилик топтору [Текст] / З.Д. Долуева // БГУ жарчысы. – 2013. – №2. (25). – 42-45-б.

8. Долуева, З.Д. Чакчыл конструкциялардагы деривациянын трансформациялык ыкмасы [Текст] / З.Д. Долуева // Известия вузов. – 2013. – №5. – 256-258-б.

9. Долуева, З.Д. Чакчыл конструкциялардын ядролук структуралык схемалары жана алардын конкреттүү моделдерде жүзөгө ашырылышы [Текст] / З.Д. Долуева // Известия вузов. – 2013. – №5. – 258-266-б.

10. Долуева, З.Д. Синтаксистеги парадигматикалык мамилелер [Текст] / З.Д. Долуева // Вестник Института Лингвистики КГУ им. И. Арабаева. Серия: Филологические науки. – 2014. – Вып. 13. – 47-52-б.

11. Долуева, З.Д. Чакчыл конструкциялардын деривациялык чагылдырылышы [Текст] / З.Д. Долуева // БГУ жарчысы. – 2014. – № 2 (25). – 58-60-б.

12. Долуева, З.Д. Чакчыл түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдүн жалпылыктары [Текст] / З.Д. Долуева // Научный мир Казахстана. – 2014. – № 1-2 (53-54). – 50-52-б.

Долуева Заригүл Давлеталыевнанын «Чакчыл конструкциялардын кеңейиши жана структуралык көлөмү» темасында 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Багыттоочу сөздөр: Синтаксистик конструкциялар, чакчыл конструкциялар, деривация, система-структуралык анализ, парадигматикалык мамилелер, минималдуу жана максималдуу структуралык көлөм, структура-семантикалык модель, ички структуранын кеңейиши, жайылышы, трансформация, конверсия, контаминация, перифраза ж.б.

Изилдөө объектиси – диссертациялык иштин изилдөө объектиси болуп этиштин чакчыл формасынын формалдык-грамматикалык түзүлүшү, чакчыл конструкциялардын структура-грамматикалык типтери жана түрлөрү эсептелет.

Изилдөөнүн предметин чакчыл конструкциялардын парадигматикалык структурасы, структура-семантикалык моделдери, деривациялык өзгөчөлүктөрү түзөт.

Диссертациялык иштин максаты – кыргыз тилиндеги чакчылдардын конструкция түзүү өзгөчөлүктөрүн, жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүштөрүндө колдонулуш чөйрөсүн, чакчыл конструкциялардын түрмөк катары структура-семантикалык жактан парадигматикалык өзгөчөлүктөрүн жана деривациялык жолдорун, жайылма мүчө катары табиятын аныктоо.

Илимий иштин изилдөө методдору: Иликтөө ишин жүргүзүүдө баяндоо, сыпаттама методдору, структура-семантикалык, деривациялык, трансформациялык анализдер, ошондой эле байкоо, анализ, синтез, салыштыруу сыяктуу ыкмалар колдонулду.

Алынган жыйынтыктар жана анын жаңылыгы – чакчыл конструкциялардын жөнөкөй сүйлөм структурасына тиешелүүлүгүн, семантика-структуралык жактан парадигматикалык өзгөчөлүктөрүн жана деривациялык ыкмаларын, сүйлөмдүн ички структурасын кеңейтүүдөгү ролун, өзүнүн ички структурасынын кеңейишин жана структуралык көлөмүн аныктоо аркылуу анын структура-семантикалык моделдери көрсөтүлдү.

Колдонулуш чөйрөсү: Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүн окуп-үйрөнүүдө, кыргыз тил илиминин айрым теориялык жоболорун иштеп чыгууда жана практикалык жактан кыргыз тилинин синтаксис тармагын чагылдырган окуу китептерин, окуу-методикалык көрсөтмөлөрдү, окуу куралдарын жазууда колдонууга толук мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Долуевой Заригүл Давлеталыевны на тему: «Расширение деепричастных конструкций и его структурный объем», представленное на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: синтаксические конструкции, деепричастные конструкции, деривация, системно-структурный анализ, парадигматические отношения, минимальный и максимальный структурный объем, структурно-семантическая модель, расширение, развертывание внутренней структуры, трансформация, конверсия, контаминация, перифраза и т.д.

Объект исследования – формально-грамматическая структура деепричастной формы глагола, структурно-грамматические типы и виды деепричастных конструкций.

Предмет исследования – парадигматическая структура, структурно-семантические модели, деривационные особенности деепричастных конструкций.

Цель диссертационной работы – выявление особенностей образования деепричастных конструкций в кыргызском языке, сферы использования деепричастий в составе простых и сложных предложений, парадигматических особенностей и способов деривации деепричастных конструкций как оборотов и их природы в качестве распространенных членов предложения.

Методы исследования: в процессе исследования в работе использованы описательный метод, структурно-семантический, деривационный, трансформационный анализ, а также методы наблюдения, анализа, синтеза и сравнения.

Полученные результаты и их новизна: путем выявления отношения деепричастных конструкций к структуре простого предложения, их структурно-семантических особенностей и способов деривации, расширения внутренней структуры и структурного объема предложения, были показаны их структурно-семантические модели.

Область применения: результаты исследования могут быть использованы при изучении синтаксического строя кыргызского языка, при разработке некоторых теоретических положений кыргызского языкознания, а также при составлении учебников, учебных пособий и учебно-методических указаний, посвященных синтаксису кыргызского языка.

Resume

Research work of Zarigul Davletalyevna Dolueva on the theme “Participial constructions and their structural volume” submitted to confer the scholarly degree of a candidate of Philology. Specialty: 10.02.01. – Kyrgyz language

Key words: syntactical constructions, gerundial constructions, derivation, systemic-structural analysis, paradigmatic relations, minimum and maximum - structural volume, structural-semantic model, expansion, development of the internal structure, transformation, conversion, contamination, periphrases, etc.

The object of the investigation - formal-grammatical structure of the gerundial verb forms, structural-grammatical types and kinds of gerundial constructions.

The subject - paradigmatic structure, structural-semantic models, derivational constructions of gerundial constructions.

The aim of the thesis - determination of the peculiarities of the gerundial construction building in the Kyrgyz language, their place in the simple and compound sentences, methods of participial constructions as the dangling in the structural-semantic plan.

Research methods - in the process of investigation such methods as descriptive, structural-semantic derivative, transformation, observation, analysis, synthesis and comparison were used in the research work.

Scientific novelty - the relations of participial constructions with the structure of the simple sentences, the role of widening of internal sentence structure from the part of semantic-structural paradigmatic peculiarities and expansion of inner structure and structural-semantic models of participial constructions are considered.

The field of implementation - the results of the research work may be used in the study of the syntactical structure of the Kyrgyz language, in the development of some theoretical principles of the Kyrgyz linguistics, as well as when compiling textbooks, manuals and methodological recommendations, reflecting the syntax of the Kyrgyz language.

Кагаз офсет. Офсеттик басуу. Көлөмү 1,5 б.т. Нускасы 150.

Бишкек ш., Раззаков к., 49. ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»

т. 62-67-76

e-mail: talant550@gmail.com